

Dolnosrbská mluvnice

Pětr Janaš

Recenzovali:

doc. PhDr. Markus Giger

prof. PhDr. Jiří Marvan, Ph.D.

Originalausgabe Domowina-Verlag GmbH, Ludowe nakładnistwo Domowina, Bautzen, 1984. /
Původní vydání Domowina-Verlag GmbH, Ludowe nakładnistwo Domowina, Budyšin, 1984.

Z německého originálu Niedersorbische Grammatik für den Schulgebrauch, vydaného
nakladatelstvím Domowina-Verlag GmbH, Ludowe nakładnistwo Domowina, roku 1984,
přeložil Richard Bígl.

Obálka Jan Šerých

Grafická úprava Kateřina Řezáčová

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2011

Text © Pětr Janaš, 1984

Translation © Richard Bígl, 2011

ISBN 978-80-246-1762-6

ISBN 978-80-246-2511-9 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

OBSAH

Předmluva k českému vydání	7
SOUSTAVA HLÁSEK	9
1 Fonetika a fonologie	11
2 Soustava samohlásek	12
3 Soustava souhlásek	18
4 Foném a grafém	30
5 Hlásková spojení	33
6 Přízvuk	34
TVAROSLOVÍ	37
1 Podstatné jméno	39
2 Přídavné jméno	79
3 Příslovce a příslovečný tvar	88
4 Predikativum	95
5 Číslovka	97
6 Zájmeno	118
7 Předložky	174
8 Spojky	204
9 Částice, modální slova, slůvko <i>nic</i> a morfémy zvané „částice“	212
10 Cítoslovce	216
11 Sloveso	218

PŘEDMLUVA K ČESKÉMU VYDÁNÍ

Je známo, že člověk může výborně ovládnout cizí řeč, a přece neprohlédne povahy jednotlivých slov, poněvadž nezná jejich vývoje a kořenů, a poněvadž mu zůstaly neznámy jejich souvislosti a ladění.

Martin Mosebach, *Der Mond und das Mädchen*
Carl Hanser Verlag, 2007

Postihnout duši dolnosrbského slova se Slovanovi ze sousední země jeví snazší nežli dnešnímu mladému Lužičanu, jehož východisko je téměř bez výjimky německé, který svého jazyka už nezdědil jako mateřského a z všedního domácího užívání se k němu donášejí pouze jeho vzácné a konservované zbytky.

Tak se zdá, že česky mluvícímu zájemci o dolnosrbštinu bude snáze proniknouti do hloubky její povahy. Na cestě k dokonalému rozumění a užívání nechť jej provází tato gramatika.

Jazykovědec, theoretik a badatel se však pozastaví – ne-li pohorší – nad nedostatkem jejího deskriptivního pojetí a hloubky, které však ani v tomto druhém, nyní poněkud rozsáhlejším, přepracování pro českou versi nebyly cílem pisatele, jenž následoval spíše tradiční didaktický záměr K. K. Daleje a B. Šwjely, jak jest patrné z předchozích vydání.

Karlu Kítu Dalejovi (1806–1892) a jeho *Malé učebnici k lehkému naučení dolnolužicko-srbské řeči*, Chotěbuz 1857, vděčíme za to, že se dolnosrbština na chotěbuzském gymnasiu stala na několik let maturitním předmětem. Knižka důležitá pro celé pokolení učitelů a žáků se roku 1891 dočkala svého čtvrtého a posledního vydání.

V téměř roce vyšlo od Dr. Korly Arnošta Muky (1854–1932), gymnasiálního učitele v saském Freibergu, roku 1887 podané a oceněné *Historicko-srovnávací hláskosloví a tvarosloví dolnosrbského (dólnolužickovendského) jazyka*. Soutěž byla vypsána s odůvodněním, že „dolnosrbština nebyla od Hauptmannovy gramatiky z roku 1761 znovu plně zpracována a toto dílo již neodpovídá nynějším požadavkům vědy.“

Co Muka doporučoval pro další vývoj nadnářečního spisovného jazyka, vložil chotěbuzský pastor Bogumil Šwjela (1873–1948) do své učebnice dolnosrbského jazyka, dílu prvního, mluvnice, 1906, a druhého, cvičebnice, 1911.

Přihlédneme-li k novému vydání z roku 1952, zpracovanému a pod titulem *Mluvnice dolnosrbského jazyka* vydaného Dr. Fridem Měťškem, pak Šwjelovo dílo po sedmdesát let spoluurčovalo vědění a dovednosti učitelstva a žactva.

Autorovi předkládané gramatiky, jenž vystudoval v Lipsku germanistiku a pedagogiku, připadl coby gymnasiálnímu učiteli roku 1971 (sjednání smlouvy) úkol vyhovět žádosti sorabistiky a napsat praktickou školní mluvnici dolnosrbštiny.

Tímto zadáním byl vymezen rámeček pro koncepci, obsah, výklad a formu. Očekávalo se, že vznikající dílo bude odrazet dobový stav slavistiky a, co se sorabistiky týče, též poslední výsledky probíhajících výzkumů, že zjednodušeně představí vědecký systém a definice, nepřítíc se soudobým didakticko-methodickým thesím a že popisným jazykem bude němčina.

Koncem roku 1974 dokončený rukopis, jehož autor mezitím vyučoval v Lužickosrbském učitelském ústavě v Budyšině, se po dobrozdání a několika úpravách dočkal v roce 1976 prvního vydání jako *Dolnosrbská mluvnice s dodatkem* „pro potřebu Lužickosrbského čtyřletého gymnasia“ a v roce 1984, poněkud přepracován, druhého vydání s týmž titulem a změněným podnázvem „pro školní potřebu“.

*

V zdejším jazykovém vyučování dnes již ledva užívaná kniha byla svého času v slovano- vědě vítána, jak o tom svědčí kritické recenze:

„Na konci těchto poznámek bych chtěla ještě jednou podtrhnout svoje vysoké hodnocení Janašovy gramatiky. Bez ohledu na základní funkci, kterou jí Janaš určil, bude cenným přírůstkem každé slavistické knihovny, každého jazykovědce se zájmem o typologii slovanských mluvnických soustav.“

Zuzana Topolińska, *Létopis A 28/2* (1981)

„Vzdor několika jazykovědcovým desideratům [...] jde v případě této nové dolnosrbské mluvnice o vůbec nejmodernější mluvnické zpracování slovanského jazyka. [...] Veliká přednost Janašovy gramatiky spočívá v důsledném zohledňování dnešního vývojového stavu dolnosrbského spisovného a lidového jazyka, sorabistiky (velmi zřetelně se projevují najmé výsledky studií H. Fassky) a obecné lingvistiky. Jest příznačné, že dnes nejmenší slovanský národ vlastní tak moderní mluvnici. Škole a slavistice by se měla stát nejen příručkou, nýbrž i podnětem.“

Josef Vintr, *Wiener Slavistischer Almanach*, 1978, svazek 2

Tyto posudky dodaly autorovi o téměř tři desetiletí později odvahy k přepracování gramatiky pro české vydání pražské university. Že to trvalo trochu déle než zamýšleno, jest přičítati méně záladnosti předmětu než stáří pisatelovu a jeho jiným, stále ještě dalekosáhlým úkolům.

Taktéž toto třetí, nyní české, vydání – připravované v prvním pětiletí nového věku – se pokouší stejně jako obě předchozí přihlížet k uveřejněným vědeckým poznatkům. Více se zří k *Mluvnici hornosrbského jazyka přítomnosti*, 1981, Helmuta Fašky a Siegfrieda Michalka, jakož i k jednotlivým mladším pojednáním.

Nakolik se podařilo vyjít vstříc požadavku, aby se mluvnice více přizpůsobila vysokoškolské výuce, ukáže čas. Poděkovat chci panu Dr. phil. Marku Gigrovi z Prahy za podněty k přepracování, panu Prof. Dr. Rolandu W. Martimu ze Saarbrückenu za rady, odkazy a opravy a zvláště pak panu Mgr. Richardu Bíglovi, Ph.D., jenž měl obtížné zadání upravit rukopis pro češtinu, přičemž uměl vždy trpělivě čekat na příští autorovu zásilku.

Chotěbuz, na podzim 2005

Pětr Janaš

SOUSTAVA HLÁSEK

1 FONETIKA A FONOLOGIE

Výklad hláskového systému spisovné dolnosrbštiny spočívá na vědě o hláskách, fonetice, a vědě o fonémech, fonologii. Podává se v souhlase s dosavadním stavem těchto věd, přičemž poukazuje na přítomný vývoj.

Fonetika se zabývá nejmenšími jazykovými jednotkami, zkoumá mluvní postupy, mluvní akt, artikulaci hlásek a jejich akustický vjem. Hlávka (fon) je základní fonetickou jednotkou, počet hlásek není omezen.

Fonologie se obírá významem a vzájemnými vztahy hlásek. Její základní jednotkou je foném, počet fonémů jednoho jazyka je omezen a vědecky definován.

Fonémy jsou jednotky rozlišované fonetickými příznaky majícími významotvornou funkci. Jsou ve vzájemných protikladech, jež způsobují změnu slovních významů.

Příklady opocic v spisovné dolnosrbštině, skrze něž dostávají slova jiný význam:

/h/ : /b/   *hyś – byś*   ‚jíti – býti‘

/h/ : /ch/   *how – chow*   ‚zde – úkryt‘

V prvním příkladě stojí proti sobě hlávky **h** a **b**, v druhém **h** a **ch**. Jestliže v příkladových slovech tyto hlávky zaměníme, slova dostanou jiný význam, hlávky jsou tudíž **fonémy**.

/p/ : /p̄/   *pas – p̄jas*   ‚pas, pás – pes‘

/w/ : /w̄/   *was – w̄jas*   ‚vás – ves‘

Členy této opocice se liší tím, že /p̄/ a /w̄/ jsou **palatalisované**, kdežto /p/ a /w/ **nepalatalisované**.

/p̄/ : /b̄/   *pity – bity*   ‚pit – bit‘

/s/ : /z/   *kosa – koza*   ‚kosa – koza‘

Členy této opocice se liší tím, že /p̄/ a /s/ jsou **neznělé**, zatímco /b̄/ a /z/ **znělé**.

Hlávky nepůsobící změny významu, nejsou fonémy; v takových případech mluvíme o **fonetických variantách**. Příklady ze spisovné dolnosrbštiny:

- Foném /r/ se na základě původní slovanské artikulace realizuje jako **jazykové r** [r] nebo pod novějšími vlivy jako **čipkové r** [R].
- Foném /i/ se po palatalisovaných konsonantech vyslovuje jako **i** [i] a po nepalatalisovaných jako **y** [+].
- Foném /z/ má posiční variantu **dž** [dz] vystupující jen po znělých sykavkách.

2 SOUSTAVA SAMOHLÁSEK

DOCHOVANÝ SYSTÉM

Spisovná dolnosrbština má 7 **samohláskových fonémů**, jež můžeme představit v **dvoutřídní** a **čtyřstupňové** trojúhelníkové soustavě:

Tento systém zohledňuje nejpodstatnější činitele samohláskového tvoření, postavení a funkci jazyka, součinnost rtů a stupeň otevření úst. Soustava liší samohláskovou třídu **jasných** vlastních tónů přední řady a **temných** vlastních tónů zadní řady.

1. Samohlásky **přední** řady: /i/, /ě/, /e/

Jazyk je blízko zubů, článkování se účastní jeho přední část.

2. Samohlásky **zadní** řady: /u/, /ó/, /o/, /a/

Jazyk je trochu zatažen.

Samohlásky /u/, /ó/, /o/ jsou labialisované. Při jejich článkování jsou rty zaokrouhleny.

Čtyřstupňovým nazýváme systém podle *čtveré otevřenosti*:

1. /i/ a /u/ jsou samohlásky s nejmenším stupněm otevření: hřbet jazyka je zdvižen vysoko k patru a ústní dutina otevřena **málo**. Hlávka *y* je temnější, zadní varianta fonému /i/, jazyk leží o něco záže než při variantě *ĭ*.

2. /ě/ a /ó/ jsou samohlásky s pološirokým stupněm otevření: jazyk je zdvižen a ústní dutina otevřena **téměř zpola**.

3. /e/ a /o/ jsou samohlásky s širokým stupněm otevření: jazyk je ve střední poloze a ústní dutina **zpola** otevřena.

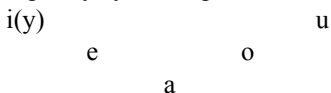
4. /a/ je samohlávka s největším stupněm otevření: jazyk je v nejnižším postavení a ústní dutina **široce** otevřena.

OTEVŘENÍ DOSAVADNÍHO SYSTÉMU

Spolupůsobením nářečního vývoje a jazykověpolitických opatření podléhá samohlásková soustava spisovné dolnosrbštiny snahám o redukci, které působí rozklad zděděného systému:

1. Dialekty se již delší dobu blíží v různých stupních k redukovanému vokálnímu systému, na jehož konci stojí dalekosáhlá změna fonému /ó/ v y [ɨ] nebo e [ɛ, popřípadě æ] a fonému /ě/ v 'e nebo e [ɛ, popř. æ], což vede k jejich splynutí s jinými fonémy.

Tak jest pro nářečí Dešna, severně od Chotěbuze, již v polovině minulého století doložen třístupňový systém s pěti vokálními fonémy,

zatímco jiné dialektické areály ještě vykazují dílčí systémy se sedmi vokálními fonémy ve čtyřech stupních, případně šesti vokálními fonémy v třech stupních (viz Helmut Faßke, *Die Vetschauer Mundart*. Domowina-Verlag 1964, s. 30).

2. V důsledku pravopisné reformy z roku 1952 se foném /ó/ již neoznačoval vlastním grafémem, nýbrž grafémem „o“.¹

Vlivem pravopisu na řeč a za podpory školy a učení byla výslovnost „ó“ v mluveném spisovném jazyce čím dál tím více vytlačována „o“, ačkoli po reformě z roku 1952 platila výslovnost /ó/ = ó nadále za spisovnou. (K postavením ó v tradičním spisovném jazyce viz s. 16–17)

3. Jazykověpolitické hnutí počínající po politickém sjednocení Německa sleduje svými opatřeními od druhé poloviny 90. let převzetí omezené samohláskové soustavy do spisovné dolnosrbštiny.

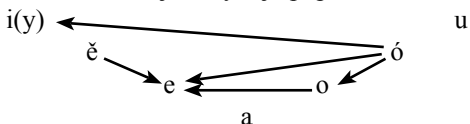
Nejzavedenější obměna ó – široké, delší e [ɛ], blízko ä [æ] –, jež se dneska slyší u zbývajících nářečních mluvčích v jednotlivých vsích na sever od Chotěbuze, se současně praktikuje jako spisovná výslovnost.²

Pro tento systém má ó funkci návěští. Roku 1995 bylo do orthoepie zavedeno jako „pomocné pravopisné znaménko“ (srov. Starosta, *Dolnoserbsko-nimski słownik*, Domowina-Verlag, Budyšin 1999, s. 19), jehož vymezení a užívání není totožné s tradičními pravidly pro foném /ó/ a grafém ó spisovného jazyka.

Nejnovější rozhodnutí – *Wuzjawjenje Dolnoserbškeje rěcneje komisije*, Nowy Casnik 28 z 11. 7. 2007, s. 3 – to potvrzují: ó bude napříště bráno za písmeno; ó se objevuje též před labiálami a velárami; ó se zachovává v nepřízvučné slabice; každé wo a po je povinně wó a pó. Spisovné výslovnostní varianty jsou: y (pólo = [p+lo]), e (pó póli = [pe peli]); wó wóze = [we weze), ó (kólaso = [kolaso]); odstraněno je ó = o (mój ≠ moj).

Kvůli tomu že je foném /ó/ (mezi /o/ a /u/) vyslovován už jen jednotlivými mluvčími, že se považuje za periferní a navzdory své spisovnosti se již běžně neučí, v blízké budoucnosti zřejmě z vokálního systému dolnosrbštiny zmizí.

Součinnost trojího vývoje popsaného v bodech 1. až 3. lze zjednodušeně zachytit takto:

¹ V rukopise z r. 1946 zdůraznil B. Šwjela užitečnost nepsání ó, přičemž výslovnost se měla zachovat a vysvětlit jednoduchou poučkou (viz Roland Marti, ó w dolnoserbšćinje. PHONUS, Saarbrücken 2007, s. 118–119).

² „Výklad fonologicky relevantních diferencí v hláskovém systému jednotlivých srbských dialektů“ se nachází v *Sorbischer Sprachatlas* 13, zpracovaném H. Faßkou, Domowina-Verlag, Budyšin 1990.

Z náčrtu se poznává, že ve shodě s dialektálním vývojem je odstraňováno také /ě/ a ve spisovné výslovnosti se dává přednost e [ɛ; ɛ:], např. *žělaś* = [zɛwaɕ], *srěbaś* = [srʲɛbaɕ]). To znamená podstatné nakročení k třístupňové vokální soustavě s pěti samohláskami.

Vokální fonémy spisovné dolnosrbštiny³

Oproti němčině a češtině není v srbštině fonologicky relevantní, významově rozlišující, jsou-li samohlásky dlouhé či krátké. V akcentované slabice jsou vokály trochu delší, v neakcentované trochu kratší.

Foném /a/

Stojí po konsonantech tvrdých (*carny* ‚černý‘, *tajaś* ‚táti‘, *bratś* ‚bratr‘) i měkkých (*pjas* ‚pes‘, *mjadwjeź* ‚medvěd‘, *žaseś* ‚deset‘).

Foném /e/

Stojí po tvrdých a měkkých souhláskách. V závislosti na pozici vystupuje

1. coby **zavřené e** jako v německém slově *geh'n*; zavřené **e** říkáme zpravidla před /r/ a /j/, jakož i mezi měkkými souhláskami

Příklady:

žeń ‚den‘, *mložeńc* ‚mládenec‘, *žeńska* ‚žena‘, *žělaśer* ‚dělník‘, *pepjer* ‚pepř‘, *šeśko* ‚bratranec‘, *wotejś* ‚odejítí‘, *zejgraś* ‚prohrátí‘, *nejwěcej* ‚nejvíce‘, *leśeś* ‚letěti‘, *mjenjej* ‚méně‘, *šele* ‚tele‘

2. coby **otevřené e** jako v německém slově *Brett*; otevřené **e** říkáváme ve všech ostatních postaveních

Příklady:

wen ‚ven‘, *deść* ‚děšť‘, *seś* ‚síti‘, *zeleny* ‚zelený‘, *žeden* ‚žádný‘, *derje* ‚dobře‘, *mjenaś* ‚hubovati‘, *wjednistwo* ‚vedení‘, *jenželski* ‚anglický‘, *leluja* ‚lilie‘, *njewjedro* ‚nečas, bouře‘, *jerjeg* ‚sled‘

Mezi měkkými konsonanty se /e/ objevuje též s poněkud vyšší polohou jazyka, čímž se blíží /ě/: *žeń*, *wjele*, *mjenjej*.

Cizí slova se zpravidla vyslovují s krátkým **otevřeným e** – *chemija*, *februar*, *demokratija*, *pedagogika* –, některá upřednostňují **e zavřené** – *šema*, *tema*, *teza*. Zhusta se při tom prosazuje německý vliv.

V několika slovech zaznívá **e zavřené** nebo **otevřené** – *šele* : *šele*; *zejmja* (ve starších spisích také tak psáno) : *zemja*; *pšejc* : *pšec* (obě lexikalizována).

V otevřené slabice se /e/ slyší též otevřeně [ɛ] – *šele*, *leśeś*, *jerjeg*, *reja*, *kabeja*, *pyrje*, *derje* –, po tvrdých a mezi tvrdými konsonanty ještě otevřeněji [æ] – *zele* > *zele*; *mech* > *mech*; *žeden* > *žeden*; *depaty* > *depaty*.

³ Výklad v zásadě sleduje systém ustálený a platný v době prvního vydání mluvnice. K jeho otevření viz s. 12–14.

Tato výslovnostní obměna vychází z jednotlivých dialektů a čím dál tím více proniká do standardní řeči. Toto se dále vztahuje především na změnu *ó* > *e* [ɛ, popř. æ]: *pótom* = petom; *kótary* = ketary; *mója* = meja; *póchóry* = pechery

Foném /ě/

Je specificky srbská hláska, jíž jiné slovanské jazyky neznají. Stojí **pouze po měkkých konsonantech a nikdy na začátku slova.**

Artikuluje se mezi *i* a *e*, vyžadujíc silného napnutí předních jazykových svalů; při pomalém vyslovování je vícedílnost této hlásky dobře slyšitelná: od *i* přes *j* k *e*.

Příklady:

lětaš ,létati´, *žělaš* ,dělati´, *naprědk* ,kupředu´, *běžšaš* ,běžeti´, *glědaš* ,hleděti´, *město* ,město, místo´, *ně* ,ne´

Po jednoslabičných předložkách se *ě* v pádových tvarech *špě* (*špa* ,pokoj´) a *šmě* (*šma* ,tma´) v nepřízvučné slabice vyslovuje jako *je*.

Příklady:

wę⁴ jšpě (říkej: wę jšp*je*) ,v jizbě´

pø jšmě (říkej: pø jšm*je*) ,po tmě´

ale: *w našej špě* ,v naší jizbě´, *psi takej smě* ,při takové tmě´

V různých dialektech klesá /ě/ v akcentované slabice, často však v neakcentované, na /e/. Ovšem vždy u základových morfémů *prědny*, *srědny*, *trěbny*. Tento jev přesahuje i do standardní mluvy.

Příklady:

Měto > Mjeto, *něto* > njeto, *zběraš* > zbjeraš, *mrěš* > mrješ, *drěš* > drješ

nažělaš > nažeľaš, *wutrěwaš* < wutrjewaš, *psiwěžaš* > psiwježaš

V tiskovinách podle pravidel pravopisné reformy z r. 1952 se píší s *ě* následující slova a jejich odvozeniny: *nimy/nimski*, *gniwaš*, *spiwaš*, *žinsa*, *žiši*.

Foném /i/

Vyslovuje se dvěma způsoby: hláskami *i* a *y*.

Hláska *i* vystupuje pouze po měkkých souhláskách a zadopatrových *g* a *k*. Srbské *i* odpovídá jasnému, vysokému *i* v německých cizích slovech jako *Kilo*, *Kino*.

Příklady:

lipa ,lípa´, *knigly* ,kniha´, *žiwadlo* ,divadlo´, *wjeliki* ,velký´, *drogi* ,drahý´, *topiš* ,topiti´

Po tvrdých souhláskách a zadopatrovém /ch/ se foném /i/ realizuje temnější variantou *i*, jež je srovnatelná s *i* v německých slovech *Irrtum*, *Rippe*.

Příklady:

šyroki ,široký´, *pytaš* ,hledati´, *mys* ,mýti´, *tuchyly* ,zatím´, *suchy* ,suchý´, *chypšiš* ,hoditi´

⁴ Tečka pod samohláskou označuje přízvučnou slabiku.

Slovní významy jsou určovány předcházejícími měkkými nebo tvrdými konsonanty.

Příklady:

biś : *byś* ,*bíti* : *býti*
piskaś : *pyskaś* ,*pískati* : *rýpati*
riś : *ryś* ,*řit* : *rýti*

Vinou přejetí německého hláskového systému stává ve výpůjčkách a cizích slovech po tvrdých sykavkách *i* místo *y*.

Příklady:

mašina > *mašina*, rasyzm > *rasizm*, cyl > *cil*, muzyka > *muzika*, rewolucyja > *rewolucija*

V některých starších přejímkách se naproti tomu zachovalo dolnosrbsky správné *y*.

Příklady:

lucyja ,*žluva*´ *rozynki* ,*rozinky*´ *kolacyja* ,*křtiny*´

Standardní jazyk podléhá vlivům dialektů, jež mění *ó* na *y*, čímž se rozcházejí písmena s hláskami. To se dotýká též *ó* před labiálami a velárami (viz s. 13, bod 3; srov. Starosta, *Dolnosrbsko-nimski słownik*, LND 1999).

Příklady:

wóda /*wyda*/, *kótary* /*kytary*/, *póznaś* /*pyznaś*/, *póraś se* /*pyraś se*/
pówoglědaś /*pyhoglědaś*/, *pómazaś* /*pymazaś*/, *pókšacowaś* /*pykšacowaś*/

Foném /o/

Stojí po tvrdých i měkkých souhláskách.

Kromě postavení před /w/ se realisuje **otevřeně** jako v německých slovech *Sport*, *Tonne*.

Příklady:

śota ,*teta*´, *teliko* ,*tolik*´, *žo* ,*kde/kam*´, *dla togo* ,*proto*´, *blido* ,*stůl*´, *kogo* ,*koho*´, *plomje* ,*plamen*´, *brjog* ,*břeh*´, *dokul* ,*kam*´

Před /w/, případně /l/, se realisuje **zavřeně** jako v německých slovech *holen*, *Mole*.

Příklady:

głowa ,*hlava*´, *stoł* ,*židle*´, *kowaś* ,*kovati*´, *kozol* ,*kozel*´, *krowow* ,*krav*´ (gen. pl.), *żoły* ,*žlutý*´

Pod vlivem dialektů se u některých slov, jež mají /o/ v první a druhé slabice, toto v nepřizvučné druhé slabice mění na *y* nebo *e* [+ε]. Týká se to např. slov: *sobota* [sob+ta/sobeta], *komora*, *pomoc*, *pomogaś*, *sromota*, *loboda*, *woboraś*.

Mluvčí, kteří se standardnímu jazyku učili po reformě z roku 1952, dávají v pozicích zrušeného grafému *ó* zhusta přednost *o*, např: *kólaso* = *kolaso*; *wóda* = *woda*; *wótpóraś* = *wotporas*, *pózlażka* = *pozlażka*, *mójo góle* = *mojo gole*.

Foném /ó/

Je specificky srbskou hláskou. Lze jej slyšet ještě u mluvčích z jihovýchodního nářečního areálu, méně u mluvčích standardního jazyka (viz s. 13).

Při článkování se rty vysouvají o něco více vpřed než u /o/, tón je nízký, jazyk leží trochu záze a výše než u /o/; podobá se *u* v německých slovech *Kurt*, *hurtig*.

Podle tradičních orthoepických (a příslušných do r. 1945 platných a teprve v r. 1952 změněných orthografických) pravidel vyslovujeme *ó* jen po tvrdých labiálách /b/, /p/, /m/, /w/ – avšak ne po *l* – a po velárách /g/, /k/, /ch/ v akcentované slabice, nenásleduje-li vzápětí labiála nebo velára.

Příklady:

bójaš se ‚báti se‘

pólo ‚pole‘

mój ‚můj‘

wóraś ‚orati‘

ale: *kłos* ‚klas‘, *młośiś* ‚mlátiti‘, *mlody* ‚mladý‘

góra ‚hora‘

kón ‚kůň‘

chóry ‚chorý‘

Podle těchto pravidel se /*ó*/ v nepřízvučné slabice střídá s /*o*/ následovně:

a) V předložkových spojeních alternuje /*ó*/ ve jméně s /*o*/, jestliže přízvuk leží na předložce.

Příklady:

dwór – na dworje ‚dvůr – na dvoře‘

pólo – na poli ‚pole – na poli‘

gódy – do god ‚vánoce – do vánoc‘

kón – na konju

góra – pód goru

Zůstává-li však přízvuk na jméně, zachovává se též /*ó*/.

Příklady:

kónec – bżęze kónca ‚konec – bez konce‘

dwór – na mojom dwórje ‚dvůr – na mém dvoře‘
na mójom dwórje

wóla – z dobreju wólu ‚vůle – s dobrou vůlí‘

b) Ve složeninách se slabičnými předponami, jakož i *nje-*, popř. *nja-*, se střídá /*ó*/ s /*o*/.

Příklady:

kónčyś – dokońcyś ‚končiti – dokončiti‘

wóraś – pódwóraś ‚orati – zorati‘

bójaś se – ja se njebojm ‚báti se – já se nebojím‘

móc – ty njamożoś ‚moci – ty nemůžeš‘

chód – wuchod ‚chůze – východ‘

mócný – nāmocny ‚silný – násilný‘

Cizí slova těmto zákonitostem nepodléhají, zachovávajíce po velárách a labiálách původní *o*.

Příklady:

konflikt, politika, policaja, wolonter, moda

Foném /u/

Stojí po tvrdých i měkkých souhláskách. Při jeho článkování leží jazyk stažen, máje hřbet skoro na měkkém patře. Je středně dlouhý, podobně jako v německém slově *Mut*.

Příklady:

ruka ‚ruka‘, *muka* ‚mouka‘, *zub* ‚zub‘, *żurja* ‚dveře‘, *brjuch* ‚břicho‘, *jużny* ‚jižní‘

3 SOUSTAVA SOUHLÁSEK

Konsonantické fonémy dolnosrbského jazyka se k naučení správné artikulace vykládají z následujících hledisek:

- podle **způsobu artikulace**
- podle **místa artikulace**
- podle **palatalisace**
- podle **znělosti**
- podle chování v **slovním a větěném sandhi**

ZPŮSOB ARTIKULACE

Závisí na tom, jak je hacen nebo dočasně zastaven vzdušný proud. Podle toho lišíme souhlásky tvořené **závěrem**, **úžinou** nebo **závěrem s bezprostředně následující úžinou**.

Explosivy

1. Závěrové souhlásky

/b/   /b̥/
/p/   /p̥/
/d/   /d̥/
/t/   /t̥/
/g/   /g̥/
/k/   /k̥/

Při článkování závěrových souhlásek se utvořený závěr náhle otvírá a vzduch se žene ven.

U závěrových souhlásek palatalisovaných vzniká při otevření navíc vysoká přechodová hláska mezi *i* a *j*.

2. Závěrové souhlásky sonorní

/m/   /m̥/
/n/   /n̥/

Při článkování vzduch uniká nosní dutinou, u /**m̥**/ a /**n̥**/ dodatečně vzniká vysoká přechodová hláska mezi *i* a *j*.

Afrikáty

Jsou souhláskami šumovými.

Nejprve vzniká **závěr**, který okamžitě přechází do **úžiny**. Podle akustického dojmu se nazývají také **sibilantami**.

/c/

/č/

/č/

/dž/

dž¹

Spiranty

1. Úžinové souhlásky

/s/

/š/

/š/

/z/

/ž/

/ž/

/f/

/v/

/ch/

Při jejich článkování se na různých místech tvoří **úžina**.

Ve shodě s akustickým dojmem se /s/, /š/, /š/, /z/, /ž/, /ž/ nazývají **sibilantami**.

K /f/ a /v/: Nacházejí se jen ve výpůjčkách a cizích slovech, s nimiž byly přejaty z německé hláskové soustavy.

2. Úžinové souhlásky sonorní

/w/

/w/

/r/

/ř/

/l/²

/j/

/h/

U /r/ a /ř/ je výdechový proud v rychlejším sledu opakovaně **přerušován**.

U /l/ proud utíká **postranně**, ježto se úžina tvoří po obou stranách jazyka, mezitím co jazyčný hrot přiléhá.

MÍSTO ARTIKULACE

Labiály

1. Bilabiály

/b/

/b/

/p/

/p/

¹ **dž** je posiční variantou fonému /ž/.

² Foném /l/ vystupuje pouze nářečně.

/m/   /m̥/

/w/   /w̥/

Při článkování retnic se závěr nebo úžina tvoří mezi **oběma rty**.

2. Labiodentály

/f/

/v/

Při článkování retozubnic se úžina tvoří mezi **dolním rtem a horními řezáky**.

Dentály a alveoláry

1. Dentály

/d/

/t/

/c/

/s/

/z/

Při článkování retnic se úžina nebo závěr tvoří mezi **jazyčným hrotem a horními řezáky**.

2. Alveoláry

/n/   /n̥/

/r/   /r̥/

/l/³

Úžina nebo závěr se tvoří mezi **jazyčným hrotem a dásňovým výstupkem**.

Palatály

1. Prepalatály

/č/

/š/

/ž/

dž

/j/

Prepalatály se tvoří na **přední části tvrdého patra**. Při článkování se přední část jazyka kleme k předku tvrdého patra: u /š/ a /ž/ jazyčný hrot pevně doléhá k dolním řezákům, může ležet i před horními; u /č/ a /dž/ se nejdříve mezi jazyčným hrotem a dásňovým výstupkem tvoří závěr, který pak přechází do úžiny při přední části tvrdého patra.

U /j/ se tvoří úžina mezi střední částí jazyčného hřbetu a tvrdým patrem.

2. Palatály

/š/

/ž/

/č/

/dž/

---

³ Foném /l/ vystupuje pouze nářečně.

Při článkování /š/ a /ž/ je tělo jazyka poněkud staženo a proti **tvrdému patru** tvoří hlubokou stružku; jazyk po stranách přiléhá a rty se rypákovitě vysunují.

Při /č/ a /dž/ zaujímá jazyk po otevření závěru mezi svým hrotem a dásňovým výstupkem totéž postavení.

Veláry

/g/   /ǰ/
/k/   /k̟/
/ch/

Při článkování se úžina nebo závěr tvoří mezi zadní částí jazyka a **měkkým patrem**.

Laryngála

/h/

Při článkování se úžina tvoří mezi **hlasivkami**.

PALATALISACE

Patalisované a nepatalisované konsonantické fonémy

Spisovná dolnosrbština má souhláskové fonémy, které jsou vždy tvrdé (/v/, /h/, /ch/, /s/, /z/, /c/, /dž/) nebo vždy měkké (/j/) a pak takové, jež se dle svého postavení objevují změkčeny nebo nezměkčeny.

Palatalisované a nepalatalisované konsonanty se liší tím, že první mají při artikulaci specificky jasný tón, vedlejší zvuk ležící mezi **i** a **j**. Tento vzniká při tvoření hlásky tím, že střed jazyčného hřbetu je zdvižen k tvrdému patru a po stranách přiléhá.

Následující (ne)palatalisované konsonantní fonémy tvoří ve spisovném jazyce protiklady:

/b/ : /b̟/   /w/ : /w̟/   /č/ : /č̟/
/p/ : /p̟/   /n/ : /n̟/   /š/ : /š̟/
/m/ : /m̟/   /r/ : /r̟/   /ž/ : /ž̟/⁴

Některé fonémové páry je kvůli malé frekvenci třeba považovat spíše za periferní. Více než v základních slovech se vyskytují v dialektech a přejaté lexice staršího i mladšího data:

/d/ : /d̟/   /ǰ/ : /ǰ̟/   /l/ : /l̟/⁵   /z/ : /z̟/⁶
/t/ : /t̟/   /k/ : /k̟/   /f/ : /f̟/

(Ne)palatalisovaná výslovnost konsonantických fonémů je významotvorná a mění smysl výpovědi.

Příklady:

/w/ : /w̟/	was ‚vás‘	:	wjas ‚ves‘
/p/ : /p̟/	pas ‚pas‘	:	pjas ‚pes‘
/m/ : /m̟/	modowy ‚módní‘	:	mjodowy ‚medový‘
/š/ : /š̟/	pšec ‚pryč‘	:	pšec(ej) ‚vždy(cky)‘
/n/ : /n̟/	nas ‚nás‘	:	njas! ‚nes!‘

⁴ Tento foném má palatalisovanou posiční variantu **dž**.

⁵ Objevuje se jenom dialektálně (*lagnuš*).

⁶ Objevuje se jenom na morfémové hranici (*z + jawiš > zjawiš*).

Orthografické označování palatalisace

Pravopis změkčených konsonantických fonémů není jednotný, jsou

- před **ě** a **i** vždy **neznačeny**
- značeny **diakritickým znaménkem** (čárkou)
- před vokály značeny **následným j**,
z čehož vychází přehled s těmito příklady:

ě / i	čárka ⁷	j
/b/ <i>biś, bilda, běly</i>		<i>sebje, bjatowaś, njebjo</i>
/d/ <i>degraděrowaś</i>		<i>djas, djabol</i>
/f/ <i>fidle, fila, šofěrowaś</i>		<i>na reliefje, fjord, trjefjony</i>
/g/ <i>gibaś, agěrowaś</i>		<i>gjarnc, gjardy</i>
/k/ <i>kidaś, šokěrowaś</i>		<i>kjarchob, kjarcma</i>
/l/ <i>lipa, literat, glědaś, ale</i>		<i>kanalja, ljagnuś (dial.)⁸</i>
/m/ <i>mimo, misija, měř</i>		<i>mjod, mjatelj</i>
/n/ <i>nichten, něchten</i>	<i>koń, groń!, lańśo!</i>	<i>njeluby, njoco, njama</i>
/p/ <i>piś, pilny, pěś</i>		<i>pjelucha, pjas, won klapjo</i>
/r/ <i>ricaś, rěka</i>	<i>bjeřśo, źěłaśeř, pjakař</i>	<i>rjeśaz, morjo, rjaschen</i>
/w/ <i>wichař, wěрно</i>		<i>wjele, wjaža, interwju</i>
/ć/	<i>hyśći, hyśćer, scěna, źowćo</i>	
/ś/	<i>śicho, śěło, śele, śota, śańki</i>	
/ź/	<i>źiśe, źěło, źeń, źo, źaseś</i>	

ZNĚLOST A NEZNĚLOST

Členy některých fonémových párů se liší tím, že jeden člen je znělý, kdežto druhý neznělý.

Jsou to:

znělý	nezn.
/b/ : /p/	<i>badaś – padaś</i> ,bádati – padati ⁶
/b/ : /p/	<i>biś – piś</i> ,bíti – píti ⁶

⁷ Podle pravidel staršího spisovného jazyka (před pravopisnou reformou z r. 1952) vystupuje čárka v těchto grafémech (u labiál však ne před a, o, u):

- /b/ – b (*sebe, gohub, na službe*, ale: *bjatowaś*)
- /p/ – p (*pjelucha, ppeř*, ale: *pjakař*)
- /m/ – m (*blomie, smieř, dlym*, ale: *mjadwěź*)
- /w/ – w (*wedro, wele, powedaś*, ale: *wjasele*)
- /n/ – n (*ńejo, ńoco, ńasć, we meńu wosady*)
- /r/ – r (*řeśaz, beřo, spiwaře, raknuś, mořo, źuřa, trěfiś*)

Podle dnešního pravopisu jsou v upotřebě už jen grafémy *ń* a *r*, a to výlučně na konci slov a slabik před konsonanty.

Příklady:

- koń* – *konje, mjeńśy, njepań!* (*padnuś*), *stańśo!*
- źěłaśeř* – *źěłaśerje, bjeřśo!* (*braś* – *bjerjo*)

⁸ Spisovně *lagnuś*.

/g/	:	/k/	<i>gus</i>	–	<i>kus</i>	,	<i>husa</i>	–	<i>kus</i> ´
/d/	:	/t/	<i>dam</i>	–	<i>tam</i>	,	<i>dám</i>	–	<i>tam</i> ´
/z/	:	/s/	<i>koza</i>	–	<i>kosa</i>	,	<i>koza</i>	–	<i>kosa</i> ´
/ž/	:	/š/	<i>kože</i>	–	<i>koše</i>	,	<i>kůže</i>	–	<i>koše</i> ´
/ž/	:	/š/	<i>žélo</i>	–	<i>šélo</i>	,	<i>dílo</i>	–	<i>télo</i> ´
/v/	:	/f/	<i>wila</i>	–	<i>fila</i>	,	<i>vila</i>	–	<i>pilník</i> ´

Při artikulaci znělých konsonantů se vedle všech ostatních hláskových příznaků chvějí hlasivky. Znělá či neznělá výslovnost je významotvorná.

SLOVNÍ A VĚTNÉ SANDHI

Ztráta znělosti na absolutním konci slova

Znělé souhlásky výše jmenovaných fonémových dvojic **ztrácejí v úplném slovním vyznění**, to jest na konci věty nebo před řečovými přestávkami, **svůj hlasový tón**, jsou vyslovovány jako jejich **neznělé** protějšky. Srovnej v němčině: *Berg* [berk].

/b/	<i>dub</i>	rci:	<i>dup</i>	,	<i>dub</i> ´
/b/	<i>golub</i>		<i>gólub</i>	,	<i>holub</i> ´
/g/	<i>sněg</i>		<i>sněk</i>	,	<i>sníh</i> ´
/d/	<i>lod</i>		<i>lot</i>	,	<i>led</i> ´
/z/	<i>woz</i>		<i>wós</i>	,	<i>vůz</i> ´
/ž/	<i>nož</i>		<i>noš</i>	,	<i>nůž</i> ´
/ž/	<i>grož</i>		<i>groš</i>	,	<i>chlév</i> ´
/v/	<i>kolektiv</i>		<i>kolektif</i>	,	<i>kolektiv</i> ´

Ztráta znělosti šumových konsonantů

Sousedící znělé a neznělé **šumové souhlásky** se ve slovním a větném sandhi **znělostně spodobují**.

Sandhi jsou účastny:

znělé šumové souhlásky /b/, /b´/, /g/, /d/, /v/, /z/, /ž/, /ž/

neznělé šumové souhlásky /p/, /p´/, /k/, /t/, /f/, /ch/, /s/, /š/, /š/, /c/, /č/, /č/

Následuje-li po **znělé** šumové souhláске **neznělá**, stává se první rovněž **neznělou**.

a) V slovním sandhi

znělá + **nezn.** šumová souhláska se vyslovují **nezn. + nezn.**

ž	+	<i>k</i>	<i>głažk</i>	<i>głašk</i>	,	<i>sklenice</i> ´
z	+	<i>t</i>	<i>roztajaś</i>	<i>rostaś</i>	,	<i>roztávati</i> ´
d	+	<i>k</i>	<i>susedka</i>	<i>suseka</i>	,	<i>sousedka</i> ´

b) Ve větném sandhi

z	+	<i>p</i>	<i>woz pšenice</i>	<i>wós pšenice</i>	,	<i>vůz pšenice</i> ´
d	+	<i>k</i>	<i>lod kupiś</i>	<i>lot kupiś</i>	,	<i>led koupiti</i> ´
ž	+	<i>p</i>	<i>žerž pytaś</i>	<i>žerś pytaś</i>	,	<i>žerď hledati</i> ´
ž	+	<i>t</i>	<i>ten, kenž tam stoj</i>	<i>kenś tam</i>	,	<i>ten, jenž tam stojí</i> ´
ž	+	<i>c</i>	<i>daś piśižo, chtož co</i>	<i>chtoś co</i>	,	<i>ať přijde, kdož chce</i> ´

ž + p	how jo, coź pytaś	coś pytaś	,zde jest, coź hledáš
ž + ch	wëm, aź chory jo	aś chóry	,vím, že je nemocen
ž + ś	to pojźo, gaź śęgaś	gaś śęgaś	,to půjde, když taháš

Získání znělosti šumových konsonantů

Následuje-li po **neznělé** šumové souhlásce **znělá**, stává se první rovněž **znělou**.

a) V slovním sandhi

nezn. + **znělá šumová souhláska se vyslovují znělá + znělá**

s + b	pšosba	pšozba	,prosba
c + b	licba	li dz ba	,počet
t + b	wotbëraś	wot db ëraś	,odbíratí

b) Ve větném sandhi

s + d	kus daś	kuz daś	,kus dáti
ś + ż	pëś żonow	pëż żonow	,pět žen
k + d	a tak dalej	a ta g dalej	,a tak dále

Chování sonor

Chování **zvučných souhlásek** (/m/, /ní/, /n/, /ń/, /w/, /w/, /r/, /ř/, /h/, /l/, /j/) v slovním a větném sandhi se od chování šumových liší tím, že sonory nezpůsobují znělostní spodyby.

a) V slovním sandhi zůstávají **znělé** šumové konsonanty před sonorami **znělé**, **neznělé** šumové konsonanty **neznělé**, takže sandhi nenastává.

Příklady:

bagno ,bahno“, *lëgwo* ,tábor“, *bagry* ,bagry“, *pëślëtny* ,pětiletý“, *kopnuś* ,kopnouti“, *wotwozyś* ,odvoziti“

b) Ve větném sandhi zůstávají **neznělé** šumové konsonanty **neznělé**, takže sandhi nenastává.

Příklady:

wot wucabnika ,od učitele“, *koś jaj* ,koš vajec“, *kusk mydla* ,kousek mýdla“

c) Ve větném sandhi se **znělé** šumové konsonanty před sonorami stávají zpravidla **neznělými**, mohou se však vyslovovati též **zněle**.

znělá šumová souhláska + zvučná se vyslovují neznělá + zvučná

ž + j	wëm, aź jo južo pozdźe	aś jo	,vím, že je už pozdě
ž + /ń/	gaź njocoś, ga njepiś	gaś njocoś	,když nechceš, tak nepiš
ž + /w/	noź wëcej njerëžo	noś wëcej	,nuž již neřeže
g + r	pojdu wen śněg rumowat	sněk rumowat	,půjdu ven uklízet sních
b + w	musym dub wurëzaś	dup wurëzaś	,musím dub prořezati
d + /ř/	lod rëki južo żarży	loť rëki	,led řeky již drží

Jednotlivé konsonantické fonémy

Výklad se omezuje na poznámky k některým zvláštnostem konsonantických fonémů dolnosrbštiny.

Foném /ch/

V násloví a po vokálech **a, ě, y, o, u** se realizuje na **zadním patře** (tvrdě, *Ach-Laut* [x]), po **e** a **i** na **předním patře** (*měkce, Ich-Laut* [ç]). Rozdíl ozřejmují slova [něxt, něxten] ‚někdo‘ a [ničt, ničten] ‚nikdo‘.

Příklady:

chabž ‚haraburdí‘, **chylka** ‚chvilka‘, **chojžíś** ‚choditi‘, **chto?** ‚kdo?‘, **chromy** ‚chromý‘, **chwaliś** ‚chváliti‘

śach ‚šach‘, **spiwach** ‚zpíval jsem‘, **drogowach** ‚cestoval jsem‘; **wuspěch** ‚úspěch‘, **měch** ‚měch‘, **plěch** ‚pleš‘; **dych** ‚dech‘, **za chudych** ‚pro chudé‘, **pšepšosych** ‚pozval jsem‘; **pochođ** ‚pochođ‘, **proch** ‚prach‘, **groch** ‚hrách‘; **wuchod** ‚výchođ‘, **brjuch** ‚břicho‘, **duch** ‚duch‘

mech ‚mech‘, **leśech** ‚letěl jsem‘, **wěźech** ‚věděl jsem‘; **wichor** ‚vichr‘, **pśichod** ‚budoucnost‘, **stupich** ‚stoupil jsem‘

S vypůjčenými a cizími slovy se obvykle přijímá i jejich výslovnost. Některá se však přizpůsobují. Slýcháme [xemija] i [çemija].

Příklady:

ch měkké: **Chinska**, **chinin**, **architekt**, **technika**, **archa**, **ślajchtny** ‚prostý‘, **ruprajchť** ‚děda Mráz‘

ch tvrdé: **rachnowaś** ‚počítati‘

š: **Chikago**

č: **champion**, **chatowaś**

k: **chlor**, **chronika**, **chor**, **charta**

Fonémy /r/ a /r̥/

Starší mluvčí realizují foném /r/ ještě **předojazyčně** [r], pod novějšími vlivy zaznává především r **čípkové** [R] (srov. s. 11).

U /r̥/ se úžina rozšiřuje k přednímu patru za dodatečného vzniku vysokého vedlejšího tónu mezi **i** a **j**, který je na konci slova možno slyšet jako dozvuk: *pjakař* – **vyślov** *pjakař*.

Fonémy /n/ a /n̥/

Článekování **n** se **neliší od němčiny**; před zadopatrovými /g/ a /k/ se **n** vyslovuje jako nosová velára. Závěr se přitom tvoří mezi zadním dílem jazyka a měkkým patrem, vydechuje se nosní dutinou.

Příklady:

Anka ‚Anka‘, **śpingel** ‚rampouch‘

U /n̥/ vzniká při otevření závěru vysoký vedlejší tón mezi **i** a **j**, který se hlavně na konci slova předjímá, takže se říká **j + n**.

Příklady:

<i>poł dnja</i> ‚půl dne‘	<i>żeń</i>	vyślov	<i>żeń</i> ‚den‘
<i>konje</i> ‚koně‘	<i>koń</i>		<i>koń</i> ‚kůň‘
	<i>śańki</i>		<i>śańki</i> ‚tenký‘

Fonémy /s/ a /z/

Liší se tím, že první jest **neznělý** a druhý **znělý**, srovnej *kosa* : *koza* jako v německých *reißen* : *reisen*.

Foném /z/ má kombinatorní variantu **dz** [dz], jež vystupuje toliko v nečetných slovech: *ldza* ‚slza‘ a po znělých sibilantách jako střídnice ke **g**: *mězga* ‚míza‘ – *w mězdze*; *rozga* ‚rozha, ratolest‘ – *na rozdze*.

Fonémy /š/ a /ž/

V dolnosrbštině jsou obě tyto sibilanty tvrdé – první **neznělá**, druhá **znělá**, srovnej *šula* : *žaba* jako v českých *škola* : *žába*, *žurnál*.

V konsonantickém spojení -šć- (vyslov: -šć-) se tvrdé š vlivem ć asimiluje k měkkému š.

Příklady:

hyšći ‚ještě‘, *ložyšćo* ‚peřina, přikrývka‘, *dwornišćo* ‚nádraží‘

Fonémy /š/ a /ž/

Tyto specificky dolnosrbské souhlásky, obě měkké sibilanty, se liší tím, že první je **neznělá**, druhá **znělá**. Při jejich tvoření (srov. s. 20) vzniká vysoká přechodová hláska mezi *i* a *j*.

Příklady:

<i>šele</i> ‚tele‘	<i>se žěkowaš</i> ‚děkovati‘	<i>žiši</i> ‚děti‘
<i>šeško</i> ‚bratranec‘	<i>zewjety zeń</i> ‚devátý den‘	<i>psi žele</i> ‚při díle‘
<i>tšeši</i> ‚třetí‘	<i>we wože</i> ‚ve vodě‘	<i>wo žišetku</i> ‚o Ježišku‘

Posiční varianta **dž** vystupuje pouze po znělých sibilantách. Při artikulaci (srov. s. 20) vzniká vysoká přechodová hláska mezi *i* a *j*.

Příklady:

pozdzěj ‚později‘   *rozdzěl* ‚rozdíl‘   *droždžeje* ‚droždí‘

Foném /ć/

Odpovídají mu grafémy **ć** a **tš**. Písmeno **ć** stojí jen v **druhých stupních přídavných jmen** a **příslovci** na **-ki** s předcházející sykavkou, v **přídavných jménech** končících na **-učki**, jakož i **cizích slovech**.

Ve všech ostatních posicích stojí grafém **tš**.

Příklady:

lažki > *lažčejšy* / *lažko* > *lažcej*; *šěžki* > *šěžčejšy* / *šěžko* > *šěžcej*
mały > *malučki*, *ředny* > *řednučki*, *měki* > *měkučki*
čaj, *česki*, *Čechojska*, *kawč*
tšach ‚strach‘, *wutšoba* ‚srdec‘, *bratš* ‚bratr‘, *tšawa* ‚tráva‘, *wětš* ‚vítr‘

Foném /ć/

Je **neznělým** protějškem znělého **dž**. Při jeho tvoření (srov. s. 20) vzniká vysoká přechodová hláska mezi *i* a *j*.

Fonému /ć/ odpovídají grafémy **ć** a **ts**. Písmeno **ć** stojí po sibilantách, v sufixech *-osć*, *-yšćo/-išćo*, v konsonantických spojeních *-sć-* a *-šć-*, jakož i ve slově *żowćo*.

Ve všech ostatních pozicích stojí **ts**.

Příklady:

<i>gosć</i> ‚host‘	<i>hyšći</i> ‚ještě‘	<i>sćěna</i> ‚stěna‘
<i>kosć</i> ‚kost‘	<i>chożyšćo</i> ‚koště‘	<i>šćitaś</i> ‚štítiti‘
<i>chorosć</i> ‚choroba‘	<i>grajkanišćo</i> ‚dětské hřiště‘	<i>wěsće</i> ‚jistě‘
<i>pojźćo!</i> ‚pojdte!‘		
<i>tsi</i> ‚tři‘	<i>bratśik</i> ‚bratřík‘	<i>wětsik</i> ‚větrík‘
<i>nutśi</i> ‚uvnitř‘	<i>tsichaś</i> ‚kýchatí‘	<i>tsęplo</i> ‚střapáč‘
<i>stśęliš</i> ‚střeliti‘	<i>stśęż</i> ‚střízlik‘	<i>stśigaś</i> ‚stříhati‘
<i>tsěśc</i> ‚třásti‘	<i>tsmjel</i> ‚čmelák‘	<i>tsumjelica</i> ‚kokoška‘
<i>tsentśliš</i> ‚laškovati‘		

Fonémy /w/, /w̃/ a /h/

Fonémy /w/ a /w̃/

Poté co před delším časem splynuly /w/ a /h/, odpovídají bilabiálnímu fonému /w/ grafémy **w** a **ł**. Při korektní výslovnosti se /w/ tvoří za účasti obou rtů. U /w̃/ lze navíc slyšet vysoký vedlejší tón mezi *i* a *j*.

Příklady:

wina, woda, wence, wěnk, bywaś, blandrawa, **wjele**, **ława**, Łużycy, **lyko**, **koło**, **łoż**, kubłaś, kupadło

Pod vlivem němčiny se **w** a **ł** často pronášejí labiodentálně /v/.

Předložka **w** i náslovné **w** nebo **ł** před konsonanty a vyznívající **ł** po konsonantech jsou němé. Při etymologickém psaní **wł** se vyslovuje pouze jedna hláska.

Příklady:

Som [w] šuli była. Som [w]šykno zabyła. Ten jo [w]šen głupy.
kwisć – kwit[ł] – kwitli; rosć – ros[ł] – rosla; pjac – pjak[ł] – pjakło
[w]rota, [w]robliki
[ł]życa, [ł]dgaś, [ł]dza
w[ł]ose, w[ł]ocyś, w[ł]oga, wobw[ł]ocy

Grafém **ł** vyplývá z etymologického psaní a stává tam, kde se může střídát s **l**.

Příklady:

Som był. – Smy byli. Som łuku sekt. – Smy łuku sekti.
kał – kałniśćo; wokoło (srov. ruské/české *oko*но/okolo) – *wokolny*

V severních a východních dialektech se **ł** vyslovuje vesměs jako **l**.

Příklady:

Som tam była. > Som tam byla.
Sy rědnje spiwała. > Sy rědnje spiwala.
Maś malo włosow. > Maś malo włosow.
wo tej młodnej Łużycy > wo tej młodnej Lużycy

Foném /h/

V dnešní dolnosrbštině se objevuje toliko v násloví a ve výpůjčkách a cizích slovech na přejatých pozicích.

Příklady:

<i>Habola</i>	<i>hampo</i>	<i>harfa</i>	<i>hela</i>	<i>hendryški</i>	<i>hejnak</i>
<i>hodlař</i>	<i>how</i>	<i>hokej</i>	<i>hupac</i>	<i>hympaś</i>	<i>hyś</i>
<i>hynzi</i>	<i>hyšći</i>	<i>holiś</i>	<i>holowaś</i>	<i>alkohol</i>	

Laryngální úžinová hláska *h* se od reformy spisovného jazyka z roku 1952 zapisuje v prefixech *wo-*, *wob-*, *wu-* a řadě domácích slov tak jako v hornosrbštině – grafémem *w*. V *Slovníku dolnolužického jazyka a jeho nářečí* od A. Muky (Petrohrad 1911–1915, Praha 1926) jsou tato slova znamenána téměř bez výjimky pod *h*.

Příklady:

<i>hoblac se</i> > <i>woblac se</i>	<i>hobeldgaś</i> > <i>wobeldgaś</i>	<i>hobkaliś</i> > <i>wobkaliś</i>
<i>hogeń</i> > <i>wogeń</i>	<i>hugień</i> > <i>wugień</i>	<i>hugel</i> > <i>wugel</i>
<i>hugnaś</i> > <i>wugnaś</i>	<i>pśehobrośiś</i> > <i>pśewobrośiś</i>	<i>nahucyś</i> > <i>nawucyś</i>
<i>huhobwijaś</i> > <i>wuhobwijaś</i>		

V důsledku toho jak u vyučujících, tak u těch, již se jazyku učí, zdomácněla výslovnost *w* (*spelling pronunciation*), zatímco rodilí mluvčí a ti, kteří dbají dosavadní spisovné tradice a jazykové kultury zůstávají při výslovnosti přidechového (prothetického) *h*.

Od 90. let se dávná spisovná tradice znovu doporučuje jako orthoepická norma. Avšak vzhledem k tomu, že orthografie nebyla na *h* opravena, výslovnost se dodnes neustálila, ačkoli některé učební materiály k výslovnostnímu nácviku užívají pomocného znaménka *w* nebo *w* (*woględ, wucba, njenawucony, wokno*).

Dialekty dospěly v příslušných pozicích k třetímu vývojovému stupni: náslovné *h* v nich zaniklo. Výslovnost se blíží ruštině (nulová prothese). V závislosti na mluvčím se v přítomném jazyce slyší všechny tři varianty.

Příklady:

<i>wokno</i> > <i>hokno</i> > <i>okno</i>	<i>wogeń</i> > <i>hogeń</i> > <i>ogeń</i>
<i>wugel</i> > <i>hugel</i> > <i>ugel</i>	<i>wobuś</i> > <i>hobuś</i> > <i>obuś</i>
<i>nawucyś</i> > <i>nahucyś</i> > <i>naucyś</i>	<i>wukazaś</i> > <i>hukazaś</i> > <i>ukazaś</i>
<i>wobštelowaś</i> > <i>hobštelowaś</i> > <i>obštelowaś</i>	

Fonémy /f/ a /v/

Z němčiny přejaté labiodentální fonémy /f/ (neznělý) a /v/ (znělý) – periferně také /f/ a /v/ – jsou zapisovány grafémy *f* a *w* nebo *v*.

Příklady:

<i>fabula</i>	<i>fyzika</i>	<i>filnik</i>	<i>futrowaś</i>	<i>fryjota</i>	<i>fronta</i>
<i>wufyśtnuś</i>	<i>intensiwnje</i>	<i>aktiwny</i>	<i>uwertira</i>	<i>ciwilizacija</i>	<i>volt</i>
<i>Vatikan</i>	<i>vietnamski</i>	<i>volleyball</i>			

Foném /dž/

Zobrazuje se grafémem *dž*. Tato absolutně tvrdá spiranta se vyskytuje pouze v několika málo běžných slovech a v systematických výkladech se k ní ne vždy přihlíží.

Příklady:

<i>ldža</i> ‚lež‘	<i>ldgaš</i> : <i>ja ldžu</i> , <i>ty ldžoš</i> , ...
<i>džanje</i> ‚chvění‘	<i>džas</i> ⁹ , <i>zadžas</i> – <i>zemja zadžy(jo)</i>
<i>rdžeň</i> ‚dřeň‘	<i>rdžyščo</i> ‚režniště‘, <i>rdžyna muka</i> ‚režná mouka‘
<i>džunka</i> , <i>džus</i>	<i>lažko</i> > <i>ldžej</i> (komparativ)

---

⁹ Formy *držas* a *rdžas* jsou zastaralé. Zwahr, *Handwörterbuch*, Grodk 1847, zaznamenává na s. 70 *džas* (*ja džam/džim*). Muka uvádí *džas* jako běžné, *držas* jako Tarejovo a dialektální, *rdžas* jako dialektální (srov. *Slovník*, sv. I, s. 311, a sv. II, s. 299).

4 FONÉM A GRAFÉM

Historický vývoj dolnosrbského pravopisu, jakož i písem a orthoepie způsobil, že foném a grafém si ne vždy odpovídají a že některé fonémy vykazují grafémové varianty.

Ve vokalizmu se foném /i/ v závislosti na posici jeví jako písmeno *i* nebo *y*. Fonémy /o/ a /ó/ se od reformy z roku 1952 psaly *o*. Od roku 1996 se *ó* používalo v pedagogicky zaměřených tiscích jako výslovnostní znaménko a nedávno (2007) se znovu zavedlo jako grafém, přičemž koliduje s pravidly někdejší spisovné dolnosrbštiny o fonému /ó/ a jeho grafému *ó*.

V konsonantismu se rozdílně označují palatalisované souhlásky. Foném /ž/ má pro svoji posiční obměnu vlastní grafém *dž*.

Se zřením k fonémům, jež jsou na s. 21 uvedeny jako periferní, je názorně představen poměr grafémů k fonémům. Do přehledu je pojat sloupec fraktury. Její psací písmo viz: G. Schwela, *Zytanka sa ßerbfjke žifchi*, Chotěbuz 1907.

Německé kurentní písmo, jež existovalo i pro dolnosrbštinu, se ve škole učilo do roku 1940/41. V německých tiskovinách bylo nejvíce fraktury, avšak běžná byla už i antikva. Jestliže se v hornosrbských tiskovinách přešlo k antikvě již dříve, v dolnosrbštině se do války užívalo fraktury skoro bez výjimek.

Ve frakturním sloupci jsou grafémy ukázány tak, jak byly běžné koncem 19. století, když se prosazovaly čárka a háček (č > č̣, ž > ẓ̌ / ẓ̌, ii > iị, í > ị́, ó > ọ́).

foném

grafémy

	antikva	fraktura
/a/	a <i>ale, carny</i>	a <i>ale, zarny</i>
/b/	b <i>baba, bur</i>	b <i>baba bur</i>
/ḅ/ <	b <i>biš, bertyl, njezgub</i>	b, ḅ <i>bišch, bertyl, njezguḅ</i>
	bj <i>bjakut, njebjo, sebje</i>	bj ḅ <i>bjakut, njebjo, sebbe</i>
/c/	c <i>cas, cybula, cil</i>	ç <i>caß, çybula, çyl</i>
/č̣/ <	č <i>čaj, česki, lažčej</i>	č̣ [č̣] <i>lažčej̣, malucžej̣</i>
	tš <i>tšach, bratš, tšocho</i>	tšch <i>tšchach, bratšch, tšochchu</i>
/č̣̣/ <	č̣ <i>gosč, hyšči</i>	č̣̣ [č̣̣] <i>gofč̣̣, hyščej̣̣</i>
	tṣ̌ <i>tši, pitšku</i>	tšcḥ <i>tšcḥi, pitšchku</i>
/d/	d <i>dub, gody, dizel</i>	d <i>dub, godyn, difel</i>
/đ/	d <i>dizel, djas, traděrowaš</i>	ḍ <i>difel, djaš, traděrowašch</i>
/e/	e <i>wen, žen, zemja</i>	e <i>wen, žej, se(j)mja</i>